

- سرشناسه
عنوان و نام پدیدآور
مشخصات نشر
مشخصات ظاهری
فروست
شابک
وضعیت فهرست نویسی
یادداشت
یادداشت
یادداشت
موضوع
موضوع
موضوع
شناسه افزوده
شناسه افزوده
رده بندی کنگره
رده بندی دیویی
شماره کتابشناسی ملی
- الویری، محسن، ۱۳۴۱ -
تاریخ تمدن / محسن الویری.
قم: نشر معارف اهل بیت الطاهرين (علیهم السلام)، ۱۴۰۳.
۳۲۵ ص:؛ ۵/۱۴×۲۱/۵ س.م.
موسوعه معارف شیعه؛ ۲. نشر معارف اهل بیت (علیهم السلام)؛ ۹۵.
۴۳-۵-۶۶۳-۶۲۲-۹۷۸
فیفا
کتاب حاضر برای موسسه البیان للتواصل والتأصيل منتشر
شده است.
کتابنامه: ص. ۲۸۷-۳۱۲.
نمایه.
شیعه -- تاریخ
شیعیان -- تاریخ
تمدن اسلامی -- تاریخ
نشر معارف اهل بیت الطاهرين (علیهم السلام)
موسسه البیان للتواصل والتأصيل
BP۲۳۹
۲۹۷/۵۳
۹۹۵۹۷۸۵
- Shi'ah -- History
Shiites -- History
Islamic civilization -- History

مؤسسة البيان للتواصل والتأصيل
Al-Bayan Institute for Communication
and Authentication

موسوعة المعارف الشيعية

تاريخ تمدن

محسن الويري

مؤسسة البيان للتواصل والتأصيل

١٤٠٣

مؤسسة البيان للتواصل والتأصيل
Albayan Institute for Communication
and Authentication

تاریخ تمدن

محسن الویری

مؤسسة البيان للتواصل والتأصيل

ناشر: معارف اهل بیت الطاهرين عليهم السلام
چاپ: چاپخانه اشراق چاپ اول: ۱۴۰۳ ش
شمارگان: ۵۰۰ نسخه

تمامی حقوق برای ناشر محفوظ است

مراکز پخش

قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف،
پلاک ۱۱، تلفن ۰۲۵-۳۷۸۴۲۴۴۳

لبنان، بیروت، جادة حافظ الأسد، قرب فانتزي
وورد، بناية ماميا، الطابق الخامس
هاتف: ۰۰۹۶۱۱۸۲۰۳۷۸
فاکس: ۰۰۹۶۱۱۸۶۲۲۳۳

فهرست مطالب

سخن مؤسسه ۱۵

مقدمه ۱۹

تشیع و گونه‌های آن ۲۰

شیعیان اثناعشری ۲۱

تمدن و بررسی تمدنی ۲۲

گستره تمدن پیشین اسلامی و خرده تمدن‌ها ۲۳

خرده تمدن شیعی ۲۴

قلمرو موضوعی، زمانی و مکانی این کتاب ۲۶

دوره بندی تمدنی تاریخ شیعه ۲۷

فصل اول: دوره نخست: عصر هویت‌یابی (ظهور اسلام تا ۳۲۹ق)..... ۲۹

۲۹	دزدگی درباره آغاز و پایان عصر هویت‌یابی.....
۳۰	نگاهی کلی به تاریخ امت اسلامی در این دوره.....
۳۱	عصر نبوی.....
۳۱	عصر خلفای نخستین.....
۳۳	عصر خلافت بنی‌امیه.....
۳۴	دوره اقتدار خلافت عباسی.....
۳۶	قلمرو سرزمینی شیعیان در عصر هویت‌یابی.....
۳۸	اندیشه شیعی در عصر هویت‌یابی.....
۴۰	ساختارها و نهادهای سیاسی و اجتماعی شیعی.....
۴۱	ساختارهای سیاسی.....
۴۱	مناصب سیاسی امامان (علیه السلام).....
۴۲	شُرطة الخميس.....
۴۲	ادریسیان.....
۴۳	جستانیان.....
۴۳	علویان طبرستان.....
۴۳	قرمطیان.....
۴۴	بنو رسی.....
۴۴	فاطمیان.....
۴۵	دیگر حکمرانی‌ها.....
۴۵	دولت‌فردها.....
۴۶	نهاد اجتماعی: سازمان وکالت.....
۴۷	خاندان‌های شیعی.....

۴۹	 نهاد آموزش و ابعاد آن
۵۱	 دستاوردهای علمی شیعیان
۵۱	 آثار علمی امامان علیهم السلام
۵۲	 آثار و فعالیت‌های علمی شیعیان
۵۶	 آورده‌های هنری و معماری و زیست اجتماعی شیعیان
۵۸	 آداب و رسوم شیعیان
۶۰	 تحلیل کلی مرحله نخست حیات تمدنی شیعیان
۶۹	 فصل دوم: دوره دوم: عصر تثبیت
۶۹	 درنگی درباره آغاز و پایان عصر تثبیت
۷۰	 نگاهی کلی به تاریخ امت اسلامی در این دوره
۷۲	 قلمرو سرزمینی شیعیان در عصر تثبیت
۷۳	 اندیشه شیعی در عصر تثبیت
۷۹	 ساختارها و نهادهای سیاسی و اجتماعی شیعی در عصر تثبیت
۷۹	 دستگاه خلافت فاطمی (۲۹۷-۵۶۷ق)
۸۱	 دولت‌های مستقل و نیمه مستقل
۸۱	 بنورسی (۲۸۰-۴۴۴ق)
۸۲	 حمدانیان (۲۹۲-۳۹۴ق)
۸۳	 آل بویه (۳۲۲-۴۴۸ق)
۸۴	 آل مسافر یا کنگریان (۳۳۰-۳۷۰ق)
۸۵	 بنوشاهین (۳۳۸-۳۷۳ق)
۸۵	 بنوحسنویه (۳۴۸-۴۰۶ق)
۸۵	 بنومزید (۳۸۷-۵۵۸ق)
۸۵	 خاندان کاکویه (۳۹۸-۴۴۳ق)
۸۶	 حمودیان (۴۰۷-۴۴۹ق)

آل مرداس (۴۱۴-۴۷۲ ق)	۸۶
صلیحیان (۴۲۹-۵۳۲ ق)	۸۶
آل عمار (۴۶۲-۵۰۳ ق)	۸۷
باوندیان یا اسپهبدیه طبرستان (۴۶۶-۶۰۶ ق)	۸۷
اسماعیلیه نزاریه (۴۸۳-۶۵۴ ق)	۸۸
خاندان‌ها	۸۸
دولت‌فردها	۸۹
ساختارهای اجتماعی شیعی در عصر تثبیت	۹۰
نهاد آموزش شیعیان و ابعاد آن در عصر تثبیت	۹۱
دستاوردهای علمی شیعیان در عصر تثبیت	۹۳
دستاوردهای هنری و معماری و زیست اجتماعی شیعیان در عصر تثبیت	۹۸
تحلیل کلی عصر تثبیت	۱۰۰
فصل سوم: دوره سوم: عصر گسترش	۱۰۷
درنگی درباره آغاز و پایان عصر گسترش	۱۰۷
نگاهی کلی به امت اسلامی در این دوره	۱۰۸
ایلخانان (۶۵۴-۷۴۴ ق)	۱۰۹
عثمانیان (۶۹۹-۱۲۹۹ ق)	۱۱۰
تیموریان (۷۷۱-۹۱۶ ق)	۱۱۰
ممالیک (۶۴۸-۹۲۳ ق)	۱۱۱
بنو نصر (بنو احمر) (۶۲۹-۸۹۷ ق)	۱۱۱
مرینیان (۶۰۹-۹۵۷ ق)	۱۱۲
ملوک الطوائف ایران	۱۱۲
قلمرو سرزمینی شیعیان در عصر گسترش تمدنی	۱۱۳

- دولت‌های مستقل شیعه ۱۱۴
- سربداران (۷۳۷-۷۸۳ق) ۱۱۴
- سادات قوامیه مرعشیه (۷۶۰-۱۰۰۵ق) ۱۱۴
- خاندان صفی قم (۷۳۶-۸۱۵ق) ۱۱۵
- کارکیانیان (۷۶۳-۹۹۹ق) ۱۱۵
- مشعشیان (۸۲۸-۸۷۰ق) ۱۱۵
- جنبش‌های شیعی ۱۱۵
- گرایش‌ها و فعالیت‌های شیعی در درون حکومت‌های غیرشیعی ۱۱۶
- جستارنه (۶۰۶-۸۷۵ق) ۱۱۶
- ایلخانان (۶۵۴-۷۴۴ق) ۱۱۷
- جلایریان (۷۳۷-۸۳۵ق) ۱۱۷
- بهمنیان هند (۷۴۸-۹۳۳ق) ۱۱۸
- قراقویونلوها (۷۸۲-۸۷۴ق) ۱۱۹
- تیموریان (۷۷۱-۹۱۶ق) ۱۱۹
- اندیشه شیعی در عصر گسترش تمدنی ۱۲۰
- تقویت رویکرد انتقادی در تبیین آموزه امامت ۱۲۰
- رسوخ نسبی اندیشه‌های صوفیانه ۱۲۱
- گشادگی در عرصه شأن سیاسی امامت ۱۲۳
- ساختارها و نهادهای اجتماعی شیعی در عصر گسترش تمدنی ۱۲۵
- دارالسیاده ۱۲۵
- نهاد آموزش و ابعاد آن ۱۲۶
- فعالیت‌های آموزشی و خاندان‌های شهر حله ۱۲۷
- فعالیت‌های آموزشی شهر نجف ۱۲۹
- مدارس شهرهای ایران ۱۳۰
- مدرسه سیاره ۱۳۰

۱۳۰		رصدخانه مراغه
۱۳۱		دستاوردهای علمی شیعیان در عصر گسترش
۱۳۱		تفسیر و علوم قرآنی
۱۳۲		حدیث
۱۳۳		فقه
۱۳۵		اصول فقه
۱۳۶		کلام
۱۳۸		علم اخلاق و آداب دینی
۱۴۰		اندیشه و اندرزنامه سیاسی
۱۴۰		تاریخ، نسب نگاری و رجال
۱۴۲		ادب عربی و فارسی
۱۴۴		دستاوردهای هنری و معماری و زیست اجتماعی شیعیان در عصر گسترش
۱۴۶		تحلیل کلی عصر گسترش تمدنی

فصل چهارم: دوره چهارم: عصر تشکیل دولت ملی ۱۵۳

۱۵۳		درنگی درباره آغاز و پایان عصر تشکیل دولت ملی
۱۵۴		نگاهی کلی به جهان اسلام در این دوره
۱۵۵		خلافت عثمانی (۹۲۶-۱۳۲۰ ق)
۱۵۷		گورکانیان (۹۳۲-۱۲۷۵ ق)
۱۵۹		تحولات اروپا
۱۶۰		قلمرو سرزمینی و ساختارهای سیاسی شیعی در دوره تشکیل دولت ملی
۱۶۰		چند دولت محلی کوچک
۱۶۱		عادل شاهیان (۸۹۵-۱۰۹۷ ق)
۱۶۳		نظام شاهیان (۸۹۵-۱۰۴۶ ق)

۱۶۳	قطب شاهیان گلکنده (۹۱۸-۱۰۹۸ ق)
۱۶۵	علما و کارگزاران شیعی در دربار گورکانیان
۱۶۷	صفویه (۹۰۷-۱۱۴۸ ق)
۱۷۶	دولت افشاری (۱۱۴۸-۱۲۱۷ ق)
۱۷۸	خاندان زندیه (۱۱۶۳-۱۱۹۶ ق)
۱۷۹	اندیشه شیعی در عصر دولت ملی
۱۷۹	رویکرد حکومتی یافتن اندیشه شیعی
۱۸۱	کوشش برای جداسازی تشیع از تصوف رفتاری و مناسکی
	کوشش برای سازگار نشان دادن فلسفه و برخی از اندیشه های صوفیانه با آموزه های
۱۸۵	شیعی
۱۸۹	نوزایی اخباری گری
۱۹۱	هم نشینی با شبه علم
۱۹۳	ساختارها و نهادهای علمی و اجتماعی شیعی در عصر دولت ملی
۱۹۴	مدارس
۱۹۶	کتابخانه و صنعت چاپ
۱۹۷	مناصب حکومتی جدید
۱۹۸	نقابت
۱۹۸	اصناف مشاغل
۱۹۹	دستاوردهای علمی و هنری شیعیان در عصر دولت ملی
۲۰۳	زیست اجتماعی شیعیان در دوره دولت ملی
۲۰۴	افزایش نسبی نقش اجتماعی زنان
۲۰۵	تجارت با غرب
۲۰۶	گسترش مراسم های شیعی

افزایش ناهمسازی با اهل سنت.....	۲۰۷
تحلیل کلی حیات تمدنی شیعیان در عصر دولت ملی.....	۲۰۸
فصل پنجم: دوره پنجم: عصر چالش هویتی در رویارویی با تمدن غرب.....	
درنگی درباره آغاز و پایان دوره پنجم تمدنی شیعیان.....	۲۱۷
نگاهی کلی به جهان اسلام.....	۲۱۹
پیشینه تعامل جهان اسلام با غرب.....	۲۱۹
نمودیافتن وجه استعماری تمدن غرب.....	۲۲۱
پیامدهای استعمار برای جهان اسلام.....	۲۲۳
پیدایش وهابیت.....	۲۲۶
بیداری مسلمانان و آغاز یک حرکت تمدنی جدید.....	۲۲۸
فراز و فرود دولت های ملی شیعی و قلمرو زیست شیعیان.....	۲۲۹
قاجاریه (۱۱۷۵-۱۳۴۴ق/۱۱۴۰-۱۳۰۴ش).....	۲۳۰
پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۵۷ش).....	۲۴۱
شیعیان هند و حکومت اوده (۱۱۸۸-۱۲۷۳ق).....	۲۴۶
شیعیان لبنان و مجلس اعلای شیعیان.....	۲۵۰
شیعیان عراق و حوزه های علمیه.....	۲۵۶
گسترش تشیع در مناطق دیگر.....	۲۵۹
اندیشه شیعی در دوره پنجم تمدنی شیعیان.....	۲۵۹
تعامل با اجانب.....	۲۶۰
تعامل با اهل سنت و اتحاد اسلام.....	۲۶۱
تعامل با حکومت.....	۲۶۱
اصلاح فکر دینی.....	۲۶۳
عقل گرایی.....	۲۶۴

۲۶۶	مواجهه انتقادی با اندیشه‌های ناهمسو.....
۲۶۷	مسئله پژوهی.....
۲۶۸	پیدایش گروه‌های فکری جدید ناهمسو با مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام).....
۲۶۹	ابتلا به شبه علم.....
۲۷۰	ساختارها، آورده‌های علمی و هنری و زیست اجتماعی شیعیان.....
۲۷۵	تحلیل کلی دوره پنجم تمدنی شیعه.....
۲۸۱	نتیجه‌گیری.....
۲۸۷	کتابنامه.....
۳۱۳	نمایه.....

سخن موسسه

آگاهی، یکی از نیازهای انسان در همهٔ صحنه‌ها و مراحل زندگی است. انتخاب‌ها و نیز کنش و واکنش‌های آدمی به شدت تحت تأثیر شناخت‌ها و بینش‌های او هستند. از این رو، در عصر جدید که دانش و اطلاعات، بیشترین سهم را در شکل‌دهی به حیات فردی و اجتماعی بر عهده دارد و انبوه داده‌ها، مخاطبان را زیر چتر و چنبرهٔ خویش گرفته است، دست‌یابی به آگاهی‌های صحیح و سنجه‌های دقیق برای تشخیص درست از نادرست، بسی ضروری است. سوگمندها، باید گفت که رسانه‌های جدید - به رغم گسترش کمی و تنوع تکنولوژیک - هرگز نتوانسته‌اند به ژرفای اندیشه و پالودگی جریان اطلاعات کمک

کنند، بلکه گاه بر تیرگی‌ها و تاریکی‌های ذهن و ضمیر انسان افزوده‌اند. این نگرانی هنگامی عمیق‌تر می‌شود که دست قدرت‌های سیاسی و اقتصادی از آستین شبکه‌های اطلاعاتی برون آمده و دنیای داده‌ها را با روابط پیچیده‌ای از مناسبات غیر علمی پیوند زده است.

جهان امروز - بیش از گذشته - نیازمند معنویت و شناخت ارزش‌های اخلاقی است. بشر با قدرت دانش و تکنولوژی به تخریب جهان طبیعت پرداخته و هویت اصیل انسانی را دستخوش ویرانی ساخته است. بر این باوریم که آموزه‌های قرآن و مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام) - در ابعاد اعتقادی، اخلاقی، حقوقی و اجتماعی - افقی روشن فرا روی فردای بشریت می‌گذارد و گزینه‌هایی کم‌نظیر و بلکه بی‌بدیل برای گذر از تنگناهای فکری و عملی پیش روی جامعه معاصر می‌گشاید.

اما آسیب‌های پیش‌گفته و به‌ویژه حضور کم‌رنگ شیعه‌شناسان آگاه و گاه میدان‌داری نابخردان، کار را بر شناخت و شناسایی مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام) سخت و دشوار ساخته و سخنان سست و مطالب نابهنجار، بسی بیش از اندیشه‌های ناب در باب تشیع در فضای عمومی انتشار می‌یابند. روشن است که بدخواهان و کینه‌ورزان نیز با پی‌ریزی و پراکندن شبهات، آب را آلوده کرده و راه را بر شناخت حقایق ناهموار می‌سازند. از این رو، امروزه و به اعتراف بسیاری از کارشناسان، شناسایی معارف شیعه - بدور از پیرایه‌ها و آرایه‌ها - کاری بایسته و شایسته است؛ این نیاز نه تنها نسبت به دیگران، بلکه در مورد شیعیان نیز راست می‌آید و در جوامع شیعی نیز کم نیستند کسانی که با درون‌مایه‌های مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام) بیگانه‌اند.

مجموعه حاضر تلاش می‌کند با بهره‌گیری از بهترین متخصصان در هر رشته و موضوع، بستر آشنایی با معارف شیعه را فراهم آورد و با نگرش جامع به ابعاد گوناگون فکری، اجتماعی، حقوقی، فردی و معنوی، نگاهی متوازن و متناسب با واقعیت را به خوانندگان عرضه نماید. در مجلدات این موسوعه، کوشش شده تا بدون ورود به مباحث فنی و تخصصی، عرصه‌های اصلی دانش و معرفت، اسلام شیعی بازنمایی شود تا خواننده با ادبیات رایج در محافل علمی آشنا شود. مخاطبان این آثار، در گام نخست، غیر شیعیانی بوده‌اند که با معارف عمومی اسلام آشنایی داشته و علاقه‌مند به فراگیری آموزه‌های مکتب تشیع‌اند. البته، چنانکه پیداست، این مجموعه برای نسل جوان شیعه نیز راهنمای خوبی است و آنان را با حقایق و هویت واقعی‌شان آشنا می‌سازد. شیوه بیان مطالب، به گونه‌ای است که خوانندگان بتوانند به راحتی پیام‌های هر کتاب را بدون نیاز به آموزش‌های خاص و حتی بدون مراجعه به دیگر مجلدات، درک و دریافت کنند. پیشنهاد می‌شود که این سلسله به عنوان منابع درسی برای نوجویان شیعه آموزش داده شود.

در اینجا لازم است که از نویسندگان فرهیخته و همه کسانی که در به انجام رسیدن این برنامه علمی زحمت کشیدند، قدردانی کنیم و سلامتی و توفیقشان را - در سایه الطاف اهل بیت (علیهم‌السلام) - از خداوند متعال، طلب کنیم.

مؤسسة البیان للتواصل والتأصيل

محمدتقی سبحانی

موسىٰ بن عمر بن مسلم

مقدمه

مطالعات تمدنی که در دهه‌های اخیر در سطح جهانی و ملی بسیار رونق یافته است، گستره وسیعی از موضوعات مربوط به چیستی تمدن، اجزای آن، مسئله بودگی، خاستگاه، تبار، شاخص‌ها، فرایند، پیشینه و آینده تمدن را دربر می‌گیرد. ازاین‌رو، شکل‌گیری دانشی نو درباره تمدن و برآمده از همه رویکردهای مختلف تمدن‌پژوهی، ولی دارای هویتی مستقل، دور از انتظار نیست. تمدن اسلامی که پیش از این هم به‌ویژه از منظر تاریخی مورد توجه بوده است، اکنون متأثر از این مطالعات جدید، رفته‌رفته در حال بیرون‌شدن از پوسته تاریخی خود و برتن‌کردن جامه و بلکه جامه‌هایی نوست. بر همین اساس بررسی و

اندیشیدن دربارهٔ وجه تمدنی شیعیان نیز می‌تواند صرفاً یک واکاوی تاریخی نباشد و ابعاد گوناگون جامعه‌شناختی، سیاست‌شناختی، جمعیت‌شناختی، علم‌شناختی و آینده‌شناختی و جز آن را دربر بگیرد. با این وجود، اثر پیش‌رو با عنوان «تاریخ تمدن»، به دلیل هدف و قلمرو پیش‌بینی شده برای آن، همچنان سرشتی تاریخی دارد و البته در فصل‌های پایانی اشاره‌هایی به جنبه‌های غیرتاریخی هم شده است. برای روشن شدن ابعاد و چهارچوب متن پیش‌رو، ناگزیر باید نکته‌های زیر بیان شود:

تشیع و گونه‌های آن

وقتی از تاریخ شیعیان سخن گفته می‌شود، با طیفی تقریباً گسترده از مسلمانان با گرایش‌های مختلف کلامی، مذهبی، سیاسی و اجتماعی همسان دیگر فرق و مذاهب اسلامی، روبه‌رو هستیم. نوبختی در نیمهٔ دوم قرن سوم یا اوایل قرن چهارم هجری، از فرقه‌های شیعی که پس از رحلت هریک از معصومان علیهم‌السلام و یا پس از رویدادهای مهم شکل می‌گرفتند، گزارش‌های ارزشمندی را بیان کرده است.^(۱) شهرستانی در فصل ششم کتاب خود، فرق شیعه را به پنج دستهٔ اصلی کیسانیه، زیدیه، امامیه، غالیه و اسماعیلیه تقسیم کرده و ذیل آنها از ۲۵ فرقهٔ منتسب به تشیع نام برده است.^(۲) ممکن است به این دسته‌بندی که چه‌بسا گرایش‌های ضدشیعی در پروبال دادن به آن مؤثر باشد، نتوان اعتماد کرد؛ ولی تنوع دیدگاه‌های گزارش شده در آن شایستهٔ اعتناست. البته با مبنا قراردادن گرایش‌های خردتر در زمینه‌های مختلف اعتقادی و سیاسی و با در نظر گرفتن معیارهایی نو برای

گونه‌شناسی گرایش‌ها و جریان‌ها، می‌توان سیاهه‌ای متفاوت در این زمینه فراهم ساخت. این‌گونه نیست که همهٔ این گرایش‌های فکری و رفتاری متنوع دارای پیروان زیادی بوده‌اند و یا عمری دراز داشته‌اند؛ ازاین‌رو، امروزه از تعداد قابل توجهی از این گرایش‌ها نشانی نیست. مهم‌ترین گونه‌های تشیع که هنوز پایایی دارند، عبارتند از: امامیه (دوازده امامی‌ها و اثنا عشریه)، زیدیه و اسماعیلیه. روشن است که این گروه‌های اصلی هم خود دارای دسته‌بندی‌های درونی گوناگونی هستند که در این مختصر مجال ذکر آنها نیست. محور اصلی این کتاب شیعیان امامیه (اثنا عشریه) است.

شیعیان اثنا عشری

شیعیان «دوازده امامی» یا «امامیه»، مهم‌ترین جریان شیعی هستند که ریشه‌ها و رد پای تاریخی آنها به عنوان جریانی اصیل با مبانی فکری متمایز از دیگر مسلمانان، از عصر حضور پیامبر ﷺ قابل تشخیص است^(۳) و این باور که اسلام چیزی جز اندیشهٔ ناب شیعی نیست و دیگر فرق اسلامی راه خود را از آن جدا کرده‌اند، باوری قابل دفاع به نظر می‌رسد.^(۴) تشیع اثنا عشری تنها یک مذهب فقهی و یا مکتب کلامی و یا مشرب سیاسی یا یک مجموعه مناسک آیینی نیست، بلکه ترکیبی از همهٔ اینها به علاوه مقوله‌ای به نام «ولاء» است. به این معنا که باورمندان به این آموزه‌ها همراه با باورها و رفتارهایشان، خود را همواره در یک پیوند واقعی روحی و معنوی با امامان علیهم‌السلام می‌یابند. این پیوند واقعی روحی با پیشوایان در هیچ‌یک از فرق و مذاهب اسلامی مانند ندارد؛ جز آنچه به صورت نادرست و ویرانگر کرامت

انسانی در برخی فرقه‌های صوفیه دیده می‌شود. این امامان که از سوی خداوند برگزیده شده‌اند و از جوهره عصمت برخوردارند، دوازده نفر هستند و دوازدهمین آنها در غیبت به سر می‌برد. تشیع به این معنا همزاد اسلام است؛ ولی تشخص اجتماعی آشکار آن به عنوان یک گروه متمایز سیاسی و اجتماعی و دارای باورهای کلامی و فقهی مدون به قرن سوم و چهارم هجری برمی‌گردد.^(۵) در این کتاب هرجا از تعبیر «مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام)» یا امامیه استفاده شده، مراد شیعیان دوازده امامی است.

تمدن و بررسی تمدنی

تمدن را اگر انباشت توسعه‌یافتگی و پیشرفت در یک سطح گسترده مناسبات انسانی بدانیم، به صورت مستقیم یا غیرمستقیم اهمیت مؤلفه‌هایی همچون انسان، اندیشه، محیط طبیعی، جامعه، ساختارها، زمان و بهبود سطح زندگی را در مفهوم تمدن نشان داده‌ایم. بر این اساس، بررسی تمدنی یک پدیده و در اینجا، بررسی تمدنی یک جریان اجتماعی، به معنی واکاوی و سنجش توان و استعداد و یا نقش‌آفرینی آن جریان، مبتنی بر مؤلفه‌هایی که نام برده شد، در چنین سطحی از توسعه‌یافتگی اجتماعی است.

گستره توسعه‌یافتگی اجتماعی مورد بررسی در این کتاب، «تمدن پیشین اسلامی» است و مراد از بررسی تمدنی تاریخ شیعه، این است که بخش‌هایی از اثربخشی اجتماعی شیعیان اثنا عشری که در تحلیل کلی تمدن اسلامی نمی‌توان از آن چشم پوشید (در چهارچوبی که از تعریف تمدن و مؤلفه‌های آن گذشت) گزارش و حسب مورد به بخشی

از ظرفیت‌های فعلیت‌نیافته شیعیان اشاره شود.

گستره تمدن پیشین اسلامی و خرده‌تمدن‌ها

تمدن پیشین اسلامی همانند دیگر تمدن‌ها، پدیده اجتماعی پیچیده، گسترده، چندلایه، چندوجهی و تشکیل‌شده از اجزای گوناگون است. این تمدن از نظر اقلیمی در پهنه‌ای وسیع از جنوب فرانسه تا شرق آسیا دامن گسترده بود و به آسانی می‌توان تنوع نژادی، سرزمینی، زبانی، فرهنگی، اندیشه‌ای و مذهبی را در آن مشاهده کرد.

یکی از اجزای تشکیل‌دهنده یک تمدن، خرده‌تمدن‌های آن هستند. همان‌گونه که در درون یک فرهنگ، خرده‌فرهنگ‌ها قرار می‌گیرند، خرده‌تمدن‌ها نیز درون یک تمدن کلان قرار دارند و از همه ویژگی‌ها، ابعاد، مسائل، فرایند و مؤلفه‌های یک تمدن برخوردارند. به عبارت دیگر، تمایزهای محتوایی، رویکردی و موضوعی خرده‌تمدن‌ها که نقش هویت‌بخشی دارند، آنها را از قلمرو کلی یک تمدن بیرون نمی‌برند؛ ولی محدودبودن قلمرو نقش‌آفرینی آنها از نظر زمانی و یا مکانی، سبب می‌شود به بخشی از آن تمدن کلان تبدیل شوند. به عنوان مثال، خرده‌تمدن‌های صفوی، عثمانی و مغولی هند اگرچه سه خرده‌تمدن متفاوت با هویت و دستاوردها و رویکردهای متفاوت بودند، ولی هر سه ذیل تمدن اسلامی معنا می‌یابند. با این توضیح، یکی از جریان‌های برجسته اندیشه‌ای مذهبی اثرگذار در تمدن پیشین اسلامی، جریان شیعی است که به دلیل آورده‌های تمدنی قابل توجه، می‌توان آن را مستقلاً و به عنوان یک خرده‌تمدن در برابر دیگر خرده‌تمدن‌ها، ولی ذیل تمدن اسلامی بررسی کرد.

خرده‌تمدن شیعی

مجموعه نظام اندیشه‌ای تشیع، پراکندگی جغرافیایی پیروان آن، زیست اجتماعی متفاوت آنها به‌ویژه از منظر آیینی، مناسکی و آداب و رسوم، معماری شهری متمایز، دستاوردهای علمی و مانند آن، به این آیین وزنی داده است که به‌آسانی می‌توان آن را در شمار خرده‌تمدن‌های تشکیل‌دهنده تمدن اسلامی قرار داد. انبوهی از کتاب‌ها، مقالات و گزارش‌ها درباره دستاوردهای علمی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی خرده‌تمدن شیعی در دست است؛ ولی هنوز نگاهی کلی و یکپارچه به این عرصه تمدنی صورت نگرفته است. آثاری همچون تأسیس الشیعة لعلوم الاسلام نوشته سید حسن صدر (۱۳۵۴ق) و یا الذریعة الی تصانیف الشیعة نوشته شیخ آقابزرگ طهرانی (۱۳۸۹ق)، آثار ارزشمندی هستند که تنها به یک وجه از خرده‌تمدن شیعی پرداخته‌اند و کتاب دور الشیعة فی بناء الحضارة الاسلامی نوشته آیت الله شیخ جعفر سبحانی، به دلیل دربرداشتن همه محورها مورد نیاز، کتاب سهم شیعه در فرایند تمدن اسلامی اثر محمود اسماعیل (ترجمه جودکی) به دلیل محدود بودن به عصر فاطمیان، کتاب شیعه و تمدن اسلامی نوشته محسن الویری به دلیل درسنامه‌ای بودن، کتاب شیعیان و تمدن اسلامی اثر قاسم خانجانی به خاطر محدود بودن به عرصه علم و وانهادن نسبی دیگر عرصه‌های تمدن، برآورده‌کننده نیاز کنونی جامعه علمی به یک متن ویراسته کوتاه نیستند.

درباره خرده‌تمدن شیعی یادآوری این نکته لازم است که اگرچه گاه در نام‌گذاری کتاب‌ها و مقالات، شیعه و تشیع به یک معنا گرفته می‌شوند، ولی باید توجه داشت که «تشیع» به مکتب و آیین اشاره

دارد و مراد از «شیعه»، پیروان آن مکتب و آیین است. به عبارت دیگر، تشیع وجه اندیشه‌ای دارد و شیعه وجه عینی و اجتماعی؛ تشیع در عالم ذهن و غیرمحمسوس است و شیعه در عالم واقع و بیرون و قابل نشان دادن با ابزارهای حسی. بنابراین، روشن است که بررسی تمدنی تاریخ یک گروه اجتماعی، نمی‌تواند منحصر به مباحث فکری و اندیشه‌ای معطوف باشد و بخش عمده آن به ناچار باید وجه عینی و تحقق یافته و بیرونی آن را دربر بگیرد. نیاز به ذکر نیست که حسب مورد به مباحث اندیشه‌ای نیز باید پرداخت.

نکته دیگر اینکه شیعیان در طول حیات خود، گروهی جدا از مسلمانان و مستقل از دیگر آحاد امت اسلامی نبوده‌اند. شیعیان همواره در متن جامعه اسلامی و در کنار دیگر مسلمانان می‌زیسته‌اند و با وجود پاره‌ای ناهمدلی‌ها که گاه پیامدهای تلخی را به دنبال داشته است، هیچ‌گاه خود را از جامعه اسلامی جدا نکرده‌اند و به همین دلیل، نقش‌آفرینی تمدنی شیعیان در گستره امت اسلامی صورت بسته است. بر همین اساس، نمی‌توان بدون در نظر گرفتن شرایط و وضعیت امت اسلامی از نقش تمدنی شیعیان سخن گفت. این موضوع به فهم بخش مهمی از شرایط، زمینه‌ها، عوامل پیش‌برنده و بازدارنده خرده‌تمدن شیعی کمک مؤثری می‌کند؛ اما روشن است که به معنای یکسان بودن مسیر و سرانجام تمدن شیعی و سایر خرده‌تمدن‌های تمدن پیشین مسلمانان هم نیست.

با وجود دیدگاه‌های مختلفی که درباره سرانجام تمدن پیشین اسلامی وجود دارد، ولی در این باره که این تمدن پس از یک دوره فراز به فرود انجامید، وحدت نظر وجود دارد. خرده‌تمدن شیعی برخلاف

تمدن اسلامی، همچون عضوی از یک خانواده که سرنوشت متفاوتی از آن خانواده بیابد، مسیری همواره بالنده داشته است. تمدن شیعی بسان شاخه‌ای از درخت تمدن اسلامی است که با وجود خشک شدن بخش‌های مهم و اصلی آن، همچنان زنده و رو به رشد باقی مانده است. بنابراین، هدف این کتاب آن است که روند همیشه بالنده تمدن شیعی را به عنوان بخشی از تمدن اسلامی گزارش کند.

قلمرو موضوعی، زمانی و مکانی این کتاب

براساس تعریفی که از تمدن و بررسی تمدنی ارائه شد، در این کتاب ابتدا دوره‌بندی حیات تمدنی شیعیان ارائه و سپس این دوره‌ها به ترتیب بررسی خواهند شد. محورهایی که برای بررسی هر دوره مدنظر قرار می‌گیرند عبارتند از: قلمرو سرزمینی شیعیان، سازمان سیاسی شیعیان اعم از دولت‌ها و قدرت‌های سیاسی، ساختارها و نهادهای شیعی، نهاد آموزش و ابعاد آن، زیست اجتماعی شیعیان، آداب و رسوم شیعیان، آورده‌های اندیشه‌ای و علمی شیعیان، آورده‌های هنری و معماری شیعیان و تحلیل کلی از نقش تمدنی شیعیان در آن دوره تاریخی.

قلمرو زمانی این کتاب از ابتدای شکل‌گیری تشیع و بروز اجتماعی شیعیان در عصر حضور معصومان علیهم‌السلام تا پیروزی انقلاب اسلامی در ایران است. بررسی تفصیلی ابعاد مختلف زیست شیعیان پس از پیروزی انقلاب اسلامی، بدین سو در دیگر مجلدات این مجموعه صورت خواهد گرفت. قلمرو مکانی کتاب نیز به صورت طبیعی بر ایران و عراق، به عنوان دو کانون اصلی تمدنی شیعیان تمرکز دارد؛

ولی دیگر سرزمین‌های شیعه‌نشین مانند لبنان، شمال آفریقا، اندلس، شبه‌قاره هند و آسیای میانه هم حسب نیاز مورد توجه قرار گرفته‌اند.

دوره‌بندی تمدنی تاریخ شیعه

یک روش برای دوره‌بندی تمدنی تاریخ شیعه، بسنده کردن به یکی از تقسیم‌بندی‌های رایج ادوار تمدن اسلامی است. در این روش می‌توان سهم تمدنی شیعیان را در همان دوره بررسی کرد. روش دیگر این است که ضمن در نظر گرفتن تمدن شیعی به مثابه بخشی از تمدن اسلامی، دوره‌بندی مستقلی را برای آن در نظر گرفت. در این کتاب روش دوم برگزیده شده است و براساس نقطه‌های عطف و رویدادهای مهم تاریخ شیعیان، دوره‌های پنج‌گانه زیر از منظر تمدنی ترسیم شده است:

- دوره نخست: عصر هویت‌یابی (ظهور اسلام تا ۳۲۹ق)؛
 - دوره دوم: عصر تثبیت (۳۲۹-۶۵۶ق)؛
 - دوره سوم: عصر گسترش (۶۵۶-۹۰۷ق)؛
 - دوره چهارم: عصر تشکیل دولت ملی (۹۰۷-۱۲۰۰ق/۱۱۷۴ش)؛
 - دوره پنجم: عصر رویارویی با تمدن غرب (۱۱۷۴-۱۳۵۷ش).
- فصل‌های آینده کتاب مروری است بر بررسی مؤلفه‌های تمدنی تاریخ شیعیان در پنج دوره نخست این دوره‌ها و بررسی تفصیلی دوره ششم را باید در دیگر مجلدات این مجموعه پی گرفت.

پی‌نوشت

- (۱) النوبختی، فرق الشيعة، ص ۱۵ به بعد.
- (۲) الشهرستاني، الملل والنحل، ج ۱، ص ۱۴۶-۱۹۸؛ برای اطلاع بیشتر، ر.ک: صابری، تاریخ فرق اسلامی، ج ۲، سراسر کتاب.
- (۳) واحدی، «گونه‌شناسی انتقادی دیدگاه‌ها درباره تاریخ و چگونگی پیدایش تشیع»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ص ۷-۵۲.
- (۴) صدر، نشأة الشيعة والتشيع، ص ۱۹-۲۱.
- (۵) واحدی، «گونه‌شناسی انتقادی دیدگاه‌ها درباره تاریخ و چگونگی پیدایش تشیع»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ص ۴۳.